

Eössi András és az erdélyi szombatosság genezise

Az erdélyi antitrinitárius ideológiából kibontakozó ultraradikális ún. „zsidózó” teológiai formációk keletkezéséről ellentmondó források számolnak be. Nagy Szabó Ferencnek a XVII. század közepe táján írt krónikájában Eössi András 1588 körül „... *addig olvasá a bibliát, hogy szépen kitalála belőle a szombatos vallást, és nagy sokakat elhíttetett vala, a szentírásnak világos locusaít mulogatván a nagy együgyű községnek.*” Arátor Szántó István jezsuita páter 1600-ban készült feljegyzésében az 1580–90-es években tevékenykedő ellenzékiek csoportjának vezetőgyéniségét, a jezsuiták ellenfelét, Gerendi Jánost tartotta a szekta alapítójának: „... *a quo Sabbatariorum secta coepit, quod de Sabbato colendo expressum sit Dei praeceptum, de die Dominico nullum. Sectatores eius dicti sunt Gerendistae.*”¹ Mindkét forrásunk a „szombatosság” kezdeteiről tájékoztat, de egyáltalán nem biztos, hogy azonos ideológiai áramlatot kell értenünk az azonos kifejezés alatt.

Az Eössi nevéhez kötött irányzat, amely magát szombatosnak nevezte, ószövetségcentrikus tanításokat hirdetett. Tagadta a mózesi törvények alól mentesítő újszövetségi „szabadságot”, mert alapkoncepciója szerint az érvényét veszteszte az apostolok halálával. Eössi követői az ószövetségi próféták jóvendőlései nyomán várták Jézus földi királyságát, amikor a „szentek” — azaz a szombatosok és a zsidók — együtt uralkodnak a Messiással. E felekezet csak annyiban különböztette meg magát a zsidóságtól, hogy Jézus szombatosnak tartotta, akinek első földi megjelenésekor megváltói szerepének betöltése a zsidók konokságán hiúsult meg. Második eljöveteleig ezért az ószövetség szavai követendők, törvényeinek megtartása az üdvözülés útja, mert az egyetemesen érvényes új szövetség nem jött létre. És mivel maga Jézus is zsidó volt, zsidó vallást tartott, követni kell azok biblia szemléletét és vallási gyakorlatát.²

A „gerendistákról” jóval kevesebbet tudunk. Az idézett Szántó megjegyzésen kívül csak Christian Francken 1585. január 6-án Gerendi Jánoshoz írt leveléből kapunk információkat. Az exjezsuita Francken itt megrója patrónusát a környezetében elterjedt „zsidózó” szokások miatt. Helyteleníti a szombatosok, de még inkább a parasztok vasárnapi munkára kötelezését. Biológiai és logikai érvekkel alátámasztva otromba zsidó elképzelésnek minősíti a vér=lélek bibliai kijelentést és tagadja a vér és fojtott állat elfogyasztását tiltó parancsot.³ Leveléből arra következtetünk, hogy ennyit és nem többet tartottak a „zsidóságból” a Gerendi-udvarban. Nyilvánvaló azonban, hogy a fentiek sem az országos politikával elfoglalt Gerendi János dogmatikai elmékedéseinek termékei voltak. Valószínűbb, hogy környezetében kell megtalálnunk azt a teológust, aki eszméit elfogadtatta a szellemi kalandokra vágyó főúrral. Az eddig megismert „gerendista” rituálék alapján Bogáti Fazekas Miklósnak, Gerendi udvari papjának tulajdonítjuk az elméleti alapvetést. A költő-teológus 1582 tavaszán bukkant fel először Gerenden, itt írta a *De Lege* című elveszett munkáját, amely címéből ítélve az ószövetségi törvényekkel foglalkozott. Az erdélyi antitrinitáriusok között ezidőtájt napirenden levő kérdés-komplexusról Bogáti álláspontját más műveiből rekonstruáltuk. Szerinte csak azok az ószövetségi törvények maradtak érvényben, melyekre expressis verbis nem adtak új értelmezést az újszövetség történetileg, filológiailag átrostált és egymáshoz tartalmilag viszonyított, így hitelesnek és érvényesnek tekinthető szövegrészei.⁴

¹ Erdélyi Történelmi Adatok. Szerk. MIKÓ Imre. I. Kolozsvár, 1855. 29. — Fontes Rerum Transylvanicarum. V. Ed. A. VERESS. Veszprém, 1921. 201.

² KOHN Sámuel: A szombatosok stb. Bp., 1889. 59–68, 86–98. Szombatos énekek. RMKT XVII. V. Szerk. VARJAS Béla. Bp., 1970. DÁN Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp., 1973. 212–249. SCHEIBER Sándor megállapítása szerint: „az aggáda, halácha és liturgia nagyobb mértékű hatása allgha található a világirodalomban másutt, mint éppen a szombatos énekekben.” RMKT XVII. V. 440.

³ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. VIII. Bp. 1910. 158–160. Elemzéséhez I. PIRNÁT Antal: Arisztotelianusok és antitrinitáriusok. Helikon 1971. 368–369.

⁴ Bogáti teológiai álláspontjáról I. DÁN: i. m. 268–295.

A „gerendisták”-nál a szombati munkaszünetre, illetve a vasárnapi munkakötelezettségre vonatkozó gyakorlatot Bogáti elméletileg így fogalmazta meg: „*Úr napja — goromba tudatlanság innét vasárnapot költetni forralni s azt Úr napjának nevezni, kit a Szent Írásban sehol nem talátunk . . . (vasárnap) az első az dolgos napok közül kin ha nem dolgozol, úgy vétkezel a parancsolat ellen.*”⁸ Nb. Az újszövetségben éppúgy, mint az ószövetségben a szombat az „*Úr napja*” a vasárnapról nincs állásfoglalás. Bogáti egyéni újszövetségzemléletében találjuk magyarázatát a Gerendiék körében megtartott vér és fojtott állat fogyasztási tilalmának: „*Noha Rom. 14. és I. Cor. 8. és egyéb helyeken úgy tetszenék mintha Pál megengedte volna azt mit Act. 15 megfíltanak, de nem engedte meg soha, kiről bizonyosság Act. 16/4 és 21.*”⁹ Nb. Az újszövetség általános feloldást adott az ószövetségi ételtilalmak alól, csupán az Ap.Csel. idézett helyén van kivétel a vér és fojtott állat fogyasztásáról.

A fentiekből következik, hogy Bogáti és Eössiék szombattal kapcsolatos álláspontja gyakorlatilag azonos, de elméletileg különbözik. Az étkezési tilalmakkal kapcsolatban pedig már sem elméleti sem gyakorlati azonosságról nem beszélhetünk. Eössiéknél a szombat és az étkezési törvények — nem csak a vér és fojtott, hanem az összes tisztátalannak mondott állat tilalma — azért kötelező, mert az ószövetségre adott „szabadság” az apostolok halála után érvényét veszítette. Bogáti viszont csak újszövetségi locusok alapján szemléli a problémát és azok egymáshoz való viszonya határozza meg véleményét.

A két időben egymás mellett exisztáló ultraradikális irányzat elkülönítését az a körülmény is megkönnyíti, hogy Eössi és követői Matthias Vehe-Gliriusra hivatkozva fejtik ki a „szabadság” megszűnéséről elfogadott nézeteiket. Bogáti viszont azt állítja magáról, hogy nemcsak Magyarországon, de egész Európában novum az általa kimunkált értelmezés: „*Aldott örökkön örökké az ki az fáradtnak erőt ad; az ki az sötétségűl ily nagy világosságra hozott, mely az Apostolok ideje után ez ideig nem hogy magyar nemzet között, de egész Európa országában nem volt.*”¹⁰

Mindezek ellenére az 1585 nyaralt követő időszakból számos jel arra mutat, hogy Bogáti hívei, a „gerendisták” Gerendi nélkül maradtak. Ebben döntő szerepe lehetett Christian Franckennek, aki az „arisztotelianizmus” friss gondolataival gyakorolt hatást Gerendire. A vasárnapi munkakényszer elleni érveit ugyanis május 30-án a kerci parasztok azzal igazolták, hogy agyonverték Gerendi unokaöccsét. De magasabb politikai okok is közrejátszhattak. 1588-ban a megyesi országgyűlésen Gerendi már mint az egész protestáns nemesség szószólója lépett fel a jezsuiták ellen és mint ilyen bizonyára nem „gerendistaként”.¹¹ Együttal pedig ez a szereplése azt is igazolja, hogy Szántó István miért varrta az ő nyakába az egész szombatos mozgalmat.

Bogáti Fazekas pedig 1585. július 13-án már Kornis Farkas homoródszentpáli birtokán tartózkodott, ahol a következő években háborítatlanul hirdette tanait. A Kornisok 1585 után követett teológiai álláspontjáról csupán Bogáti papsága nyújt közelebbi fogódzót. Valószínű, hogy a Kornisok „gerendistákká” lettek, ha korábban nem voltak azok. Egy később tárgyalandó forrás azt látszik bizonyítani, hogy 1592 nyarán a Kornisok „eössiak” voltak — de időközben talán nem saját jószántából — Bogáti is elhagyta Homoródszentpált.¹²

A Vehe-Gliriusra támaszkodó és a későbbiekben Eössi útján terjedő szombatos irányzat és a Bogáti-elméletet követők elkülönülése már 1582–83-ban megkezdődhetett. Antonio Possevino 1584-ben kelt jelentésében éppen az ételtilalmak vonatkozásában két csoport körvonalazható, bár általában meglehetősen szétfolyó és tarka képet fest az erdélyi vallási állapotokról. Beszámolójából kiderül, hogy az ultraradikálisok egyik csoportja az összes mózesi étkezési parancsot megtartotta, a mérsékeltőbbek csak a vér és fojtott állat húsának fogyasztásától tartózkodtak.¹³ E két különböző csoportra Szántó István 1606 körül írt *Historia Collegiorum Societatis Jesu in Transylvania* című munkájában idézett egy beszédéből is következtethetünk. A jezsuita páter 1587. november 15-én a fejedelem előtt mondott beszédében nehezményezte, hogy Erdélyben: „*Valachis, Cingaris, Judaeis, Sabbataris, Arianis, Calvinistis et Lutherani*” szabadon tevékenykedhetnek csak a katolikusokat korlátozzák.¹⁴ A felsorolásban szereplő recepta religiokát megelőző „*Valachis*”-ról Szántó másutt elmondja: „*. . . missas celebrant et sanctos invocant . . .*”, tehát vallásfelekezet és nem nemzetiség. Valószínűleg a „*Cingaris*” is az, bár ebben az értelemben nem tudtuk azonosítani. A „*Judaeis*” „*Sabbataris*” közül az előbbi

⁸ Bogáti Fazekas Miklós Apokalypsis-kommentárja. OSZK Duod Hung 9. 35a–36a; 51a. A kolozsvári 3. Akad. Könyvtár példányában 31a; 47b.

⁹ Matthias Vehe-Glirius Idézi Eössi RMKT XVII. V. 485. Munkáinak hatását az erdélyi szombatos ideológiára J. DÁN R.: Two Works of Vehe-Glirius and the Early Sabbatarian Ideology in Transylvania. Armari-um. I. 1974. — Apokalypsis-kommentár OSZK pld. 158a; Kolozsvári pld. 154a. A teljes szöveg filológiai és ideológiai történeti elemzésére szándékunkban áll visszatérni a közeljövőben.

¹⁰ PIRNÁT: i. m. 368, 384.

¹¹ DÁN: i. m. 254.

¹² Possevino, Antonio: Transylvania (1584). Ed. A. VERESS. Kolozsvár, Bp. 1913. 136., 139. Az idézett megállapításokat I. PIRNÁT: i. m. 369.

¹³ MTAK Kézirat Ms 30. 71. SZITTYAI Dénes által kladásra előkészített kézirat.

nem jelentheti az erdélyi zsidókat, akik csak 1623-ban kaptak letelepedési engedélyt, az utóbbi pedig egyértelműen szombatosokat jelöl.¹¹ Kérdés, hogy a „*Judaeis*” és a „*Sabbataris*” közül melyik jelenthette a „*gerendistákat*” és melyik Eőssi híveit. Mivel Szántó más helyeken a „*gerendistákat*” mondja „*szombatosoknak*”, úgy véljük Eőssiék lehettek a „*zsidók*.” Más kérdés az, hogy Eőssiék magukat szombatosoknak nevezték és mai szóhasználatunkban ezt a felekezetet jelöljük ezzel a kifejezéssel. Bogáti 1592 nyarán bekövetkezett halála után ugyanis nincs okunk feltételezni a „*gerendista*” irányzat létét. Követői beolvadhattak a hozzájuk ideológiailag legközelebb álló szombatosok sorai közé és nekik köszönhetjük, hogy a nagy tehetőségű költőteológus munkái helyet kaptak a szombatos kódexek lapjain.

A szombatoság fővonalát képviselő Eőssi András életéről csak néhány datálható forrás maradt fenn. 1582. május 26-án Haller Gáborral egy napon iratkozott be a pádovai egyetemre, de 1583-ban már Oroszhegyen karddal kergette ki a katolikusokat templomukból és ruháikat is elszedte.¹² Matthias Vehe-Gliriusszal talán már ekkor is kapcsolatban állt, de 1587. június 24 előtt biztosan.¹³ Szombatos propaganda tevékenységének kezdetét Nagy Szabó Ferenc 1588 tájára helyezi. Valószínű, hogy e bizonytalanul meghatározott időpont előtt is szombatos volt és a neki tulajdonított szombatos énekek és prózai munkák első rétege is az 1580-as évek második felére, ha nem korábbra helyezhető. Egyetlen pontosan datálható munkájában, az 1592. április 25—július 8 közötti hetekben írt *Mózes prophetának* stb. című iratban¹⁴ ugyanis szerzőnk alig érinti a felekezet ideológiai kérdéseit. Ami arra utal, hogy azokat korábban már megfogalmazta, sőt terjesztette is. E helyen elsősorban a bibliai kijelentések igazságának bizonyítására fordítja figyelmét és az 1590-es évek elejére a szombatos ideológia ellenzéki szerepére, hegemoniájára veszélyes arisztoteliánus nézeteket támadja. A Christian Francken által propagált felfogás ugyan minden vallás létjogosultságát megkérdőjelezte, de a szombatoság számára azért jelentett külön veszélyt, mert új minőségű igazságaival ugyanannak a szellemileg mozgékonyabb rétegnek megnyerésére törekedett, mint a szombatosok. Eőssi meglehetősen egyoldalú érveléssel igyekezett ellenfeleit cáfolni. A filozófiai, logikai szempontok ellen Mózes igazmondásának a bibliában lefektetett bizonyítékait vonultatja fel. „*Megbizonyítottam pedig Mózes prophetának bölcsessége és tudománya istentől csuda tételnek és jelenésének általa . . . valamikor szólott vagy népnek mondott az úrnak nevében be telljesedett . . .*”¹⁵

Az irat második részében „*az papoknak három sextájukról*” szóló bírálatot ígér, de lényegében csak a *Demetriádések*-et állítja pellengérré. A szöveg stratégiája a hivatalos unitárius egyházi felfogásnak és a fejedelmi hatalomhoz simuló vezetők erkölcsi megsemmisítését célozza. A szombatos ideológia tételeinek tárgyalására itt sem kerül sor. Szerzőnk csak általánosságban, mint ismert dolgokra utal azokra. Mondanivalójának taktikája, hogy a tőle távol álló teológiai nézeteket egyszerűen tévedésnek minősíti. A közvetlenül támadott *Demetriádések* teológiai és egyházpolitikai magatartását viszont az igazság tudatos elferdítésével vádolja: „*Sőt mégugyan azt merem mondani, hogy meghaladták bűn cselekvéssel azokat, mert amazok szegények tudatlan és máshoz képest egy ügyüségből, de emezek tudván és nyilvánvaló áruttatásból művelik.*” Mégpedig nem csak a biblia félremagyarázását hanem felekezetük radikálisabb papjainak elnémitását. Ez utóbbi Eőssi szerint az árulás lényege, mert „*rájuk megdühödvén prédikálásoktól ugyan azon egy hűben levő atyafiak őket meg tilták*”¹⁶

E sok szempontból forrásértékű eszmefuttatásnak az arisztoteliánusok ellen írt első része közvetlenül a megtámadottakhoz szól. Erre nyilvánvalóan volt precedens. A második rész viszont nem az ellenfeleknek, vagyis a *Demetriádések*-nek van címezve, ez a meggyőzendők számára íródott. A szerző szubjektív megállapításait közli jobbra érzelmi motívumokkal átszínezve. Mégpedig olyan időszakban amikor Hunyadi Demeter „*a szellem fegyverével az istentelen szekták valamennyi torz vélekedését*” kiirtani szándékozott.¹⁷ Ha iratunk Eőssi korai írásai közül való lenne, akkor elsősorban felekezetének felfogását kellene vázolni, bibliaértelmezését tisztázni és csak azután lehetne szó támadásról. Szerzőnk azonban nem ezt teszi. Sőt, az irat egyszerű érvelési technikája, a csak bibliai hivatkozások, a közelmúlt eseményeinek citálása a *Demetriádések* ellenében, arra engednek következtetni, hogy a nemesi, polgári közép-réteg megnyerhetőnek tartott potenciális szombatosaihoz szól. Akik előtt a felekezet főbb alapelvei nem lehettek ismeretlenek, de idegenek sem.¹⁸

¹¹ I. m. 78. — Az erdélyi zsidók kiváltságlevelét I. MZsO VIII. Szerk. SCHEIBER Sándor és GRÜNVALD Fülöp. Bp. 1965. no. 319. Dátuma: 1623. június 18.

¹² *Matricula et acta Hungarorum in Universitate Patavia studentium*. Ed. A. Veress. Bp., 1915. 90. — Possevino I. m. 176.

¹³ Kornis György ezen a napon kelt levelében értesíti apját, hogy megismerkedett Varsóban Matthias Vehe-Gliriusszal aki kéri, hogy tájékoztassák Eőssit és Erdődi András hollétéről. Ker. Magv. 1912. 209—211.

¹⁴ PIRNÁT Antal: Gerendi János és Eőssi András. ITK 1970. 683.

¹⁵ RMKT XVII. V. 513. A polémia további elemzését I. PIRNÁT: I. m. 370—371.

¹⁶ RMKT XVII. V. 517.

¹⁷ Ker. Magv. 1889. 366.

¹⁸ Vö. PIRNÁT megfigyelésével Helikon 371.

A fentiekkel azonos mondanivalóval fordul az arisztotelianusokhoz a „Szent Írás panaszolkodása” című polemia. Szerzőjének személyéről, írásának időpontjáról csupán abból következtethetünk, hogy élő problémaként kezeli a „szofisták, arisztotelianusok” biblia- és vallásellenes nyilatkozatait. Másrészt szóhasználati itt-ott egybeesik az Eössinek tulajdonított más iratokéval. Így talán az ő tollából került ki az 1590-es évek legelején. E határozott hangvételű certamen tudományos módszerrel, filozófiai hivatkozásokkal, történeti példákkal bizonyítja ugyanazt amit a *Mózes propheta* stb.-ben népszerű eszközökkel kísérelt meg. A megismerésített biblia itt is önmagával bizonyít: „*Ha én Szent Írás igaz nem vagyok, hát úgy Isten sincsen, mert más Isten soha nem szállott mert én kívülem nem mutathatják szavát . . . de valamint Mózes megirt engemet ez óráig mind pontról pontra úgy lött.*” De e mellett a mózesi történet bizonyítására idézi Berossus Babylonicust Josephus Flavius Apion elleni vitairata nyomán. Majd a korábbiakhoz képest új gondolatként veti fel: „*A filozófusok mind atheusok voltak-e Plátó, Socrates s több.*” Az arisztotelianusok által a teológiával szembe állított filozófusok cáfolása helyett megkerülve a kérdést azt szeretné bebizonyítani, hogy a filozófia tudománya nem feltétlenül istentagadó: „*Az igaz értelmű bölcssek afféle nyáj disznó röhögését meg tudták választani a fülemile szótól. Olvassátok az Atheusok ellen való Corifeusok írását is, Lactantiust, Philippus Morneust, Joannes Bodiust, Philót . . .*”¹⁹ Ez a felhívás természetesen nem csak az ellenfeleknek, hanem a semleges olvasónak is szól, akit szerzőnk több helyen figyelmeztet, hogy csak a szombatosok értelmezik helyesen a bibliát. De tanaik részletezésére itt sem kerül sor.

Mindez már korábban, tehát az 1580-as évek közepe-vége felé papírra kellett kerülnön. Enélkül nehezen elképzelhető, hogy a felekezet hogyan szerveződhetett volna meg. Sajnos a ránk maradt szombatos énekek és prózai munkák — melyek többségét Eössi Andrásnak tulajdonítja a szakirodalom — sem belső, sem külső forrásokból nem köthetők konkrét időpontokhoz. De néhány közvetlen illetve közvetett támpont segítséget nyújt e művek relatív kronológiájának felvázolásához.

Az énekekben és az iratokban többször előfordul, hogy szerzőjük visszautal korábbi írásaira. Az ún. Eössi-énekeskönyv XII. darabja a *Az Christus haláláról* című ének az ószövetségi törvény alól adott időleges szabadsággal és annak megszűnésével kapcsolatban ezt mondja: „*Hosszú volna azt itt előszámálni/irtunk róla a ki tanulni akar*” (RMKT XVII. V. no. 80. 65–66 s.) Ez egyenes hivatkozás a Mátéfi János-kódex „*Az sido hiten valók közül kiszakadott ember ellen*” stb. című prózára.²⁰ Az idézett munka részletes elemzésben foglalkozik a szombatoság hitelveivel és azok bizonyításával. Keletkezésének körülményeiről szerzőnk elmondja: „*En ezt rövidden irtam csak egy barátom kedvéért serkentésnek okáért, hogy menjen végére mind vadnak ezek.*” A bevezetésben aztán itt is figyelmeztet: „*Mind másut mint ezekről az felül megirt dolgokról bőséges irataink vadnak.*” A Jézus-problémáról és a szabadság kérdéssről az énekeskönyv I–II. darabjai szövegezik le a szombatos alapelveket. (RMKT XVII. V. no. 69–70.) Az idézett prózai irat érinti a „*lutterek*” téves istenképzését és a törvénnyel kapcsolatos nézetek bírálatát. Ez lényegében azonos az Árkosi-kódex 32–33a levelein található Luther-ellenes eszme-futtatással. Az eledelek törvényéről írt fejtegetés elején megjegyzi: „*Másutt mindezekről bőségesen irtunk*”. Az énekeskönyv XIV. darabjában (RMKT XVII. V. no. 82.) és az Árkosi-kódex 38–40b levelein „*Vér ételről, fagygyú ételről, a magától megholt állat megevéséről, havi folyásról stb.*” című prózában részleteket is olvashatunk ezekről. Az üdvösség megtalálásának módjáról szerzőnk kijelenti: „*. . . mi az abcen kezdjük el az üdvösség tanulást és azon móddal üdvözülhetünk . . . mind ezekről bőségesen irtunk, aki tanulni akarja végére mehet.*” Ez utóbbi hivatkozás az énekeskönyv végén található „*Üdvösség utára tanító énekre*” (RMKT XVII. V. no. 84.) és az Árkosi-kódex nyitódarabja utal. Az utóbbi egyszerű formában tómondatokkal megírt káté, amely tartalmazza a szombatos dogmarendszer és üdvösségtan főbb elemeit. Valószínűleg a legkorábbi szombatos írásművek egyike.²¹

A retrospektív relatív kronológia kiindulópontja a XII. számú ének visszajelez az énekeskönyv II–III. darabjaira is. Az előbbiről már szó esett. Ennek erőteljes térítő hangja közeli rokonságot mutat az I. számú énekekkel, amelyre hivatkozik is: „*Mert mint megmondtam más énekekben is, azért jó el Christus stb.*”²² Jelenlegi ismereteink alapján ez lenne a legutolsó láncszem abban a feltételezett időrendben, amely a művek belső utalásaiból állítható össze.²³

Az Árkosi-kódexből kapott egy további információ az *Üdvösség utára tanító énekről* azt tudja: „*Eössi András beteg ágyában monda/Sok dicsérettel az Istent ála stb.*” Eössi betegségről

¹⁹ A vitairat teljes szövegét I. Árkosi-kódex 6–17. MTAK Mikrófilm. 249/IX 7b, 13a stb.

²⁰ Eössi szerzőségének bizonyítékait I. KOHN: i. m. 43–44. RMKT XVII. V. 530. — A visszautalás meghatározása VARJAS: i. m. 525.

²¹ A vitairatból idézett helyek RMKT XVII. V. 487., 489., 492 stb.

²² I. m. 163–171. Lényegében az egész szombatos hitrendszert érinti. VARJAS Béla megállapításait I. i. m. 524–25., 520.

²³ Az idézett I. számú ének: „*Im vallásunknak minden részéről éneket irtunk/Külön magának minden dologról rend szerint egy végbe/Lásd meg ha jó vagy, ne itél addig, az mig nem tanulál*” (118–120 s.) Véleményünk szerint nem egy korábban megírt, hanem az itt megírandó énekeskönyvre utalás.

az 1598. május 10-én Péchi Simon számára készítettet örökhatályú okirat is említést tesz: „... mivel, hogy ő sok esztendőitől fogva nyavalás ember volt magával is jó tehettelen, most is azonképen...”²⁴ De Kornis György 1592. november 6-án Pádovából Eőssinek küldött baráti levelében még semmi nyoma, hogy a címzett súlyos beteg lett volna. Soraiból viszont kiteszik, hogy Eőssi aktívan részt vett Hertel Jánosnak — Dávid Ferenc fiának — a Hunyadi Demeter 1592. július 6-án bekövetkezett halálával megüresedett unitárius püspöki székbe jelölésére megindult mozgalomban. 1592 nyarán élénk levelezésben állt a pádovai magyarokkal akik tudták, hogy Eőssi sajátos teológiai utakon jár. Kornis leveléből kiderül, hogy Eőssi személyes kapcsolatban állt Kornis Farkassal és a pádovai magyarok egyike Bogáti Miklós — a költő-teológus névrokona — felkereste Szenterszében.²⁵ Ezt megelőzően 1592 júniusában a Hunyadi Demeter által összehívott tordai zsinatra nem jelentek meg Udvarhelyszék egyházkerület papjai, ami nyilvánvalóan Eőssi szervező munkájának eredménye volt.²⁶

A fentiek figyelembevételével talán nem tévedünk, ha így következtetünk: Eőssi betegségeit legkorábban 1593—94-től számítjuk, tehát az *Üdvösség utára tanító éneket* és az arra hivatkozó, barátjának írt összefoglalót később kellett megfogalmaznia. Más ebben idézett munkáit korábban írta. Irodalmi munkásságának első rétege az énekeskönyv I—III. darabjai, az Árkosi-kódexből citált káté és hitvallás, az eledelek törvényei, melyek a felekezet alaptételeit rögzítik még az 1580-as évek közepe-vege táján készültek.

Ezidőtájt a felekezet már aktívan tevékenykedett. Baranyai Decsi János naplójának az a megjegyzése, hogy a recepta religiokon kívül eső vélekedéseket már 1588-ban hivatalos úton akarták elfojtani. Majd 1589. január 3-án Báthory Zsigmond testimoniumja, amelyben a fejedelem: „*Lutheranis, Calvinistis, Judaizantibus et Arianis*” eretnekek munkálkodásáról beszél, végül az 1595. április 16—május 8 között tartott gyulafehérvári országgyűlés határozata, amelyben Borsos Tamás szerint: „*végezének articulust az szegény sabbatariusok ellen...*”²⁷ igazolják a szombatosok folyamatos létét. Más kérdés az, hogy az ellenük hozott határozatokat meglehetősen liberálisan kezelték. Eőssi vallásszervező tevékenységének sem volt komolyabb következménye. Ez azonban nem csak annak köszönhető, hogy a szenterzsébeti udvarházába visszahúzódó főúr betegsége előtt sem, de azután mégkevésbé vett részt a politikai életben, de a fejedelem és környezetének érdekeltségi körétől is távol esett az a társadalmi réteg, melyben a szombatosság terjedt. Az országgyűlési határozatok, az elítélő nyilatkozatok bizonyára egyházi sugallatra készültek, az állami hatalom nem sokat törődött végrehajtásukkal. Olyannyira, hogy az 1595 májusában megbélyegzett szombatosok Marosvásárhelyen július 15-én hódolólevelet írhattak a Báthory ellen vonuló Szinán pasának és az elfogott levelet olvasva a fejedelem nevére vette tudomásul a „*szücs, ki szabó, ki ötvös, ki pedig egyébféle mives emberek*” árulását. Eőssi vallásszervező munkáját illetően nem mellékes az a körülmény, hogy a levél egyik aláírója az a Szabó Gáspár volt, aki Eőssitől hozta a felekezet irodalmát.²⁸ A másik aláíró Borsos Tamás Eőssi legbizalmasabb emberei közé tartozott. Úgy látszik, hogy a középneves, városi polgári ellenzék csatlakozott először az új valláshoz és annak semmi nyoma, hogy a jobbgyokra bármi hatással lett volna az 1580—1590-es években. Sőt, éppen Szenterszében 1599-ben a Mihály vajda által fellázított parasztok feldúlták Eőssi javait és csak 1600. október 20-át követően sikerült elérnie kártalanítás címén, hogy kizárólag „*kolozsvári hiten*” levő papot tartson a falu.²⁹

Eőssi életének utolsó és a szombatosság későbbi története szempontjából legjelentősebb cselekedete volt Péchi Simon kiválasztása, peregrináltatása majd örökbefogadása. A fiatal iskolamester, aki nevéből ítélve Pécsről — talán Válaszuti György gyülekezetéből — kerülhetett Szenterszébetre, „*őtet nem csak mint szolgál, hanem annál feljebb való hűséggel, szeretettel szolgálta, magának és jószágának, marhájának gondját viselte.*”³⁰ Eőssi tudatos egyházszervezői koncepcióját látjuk abban, hogy a tehetséges fiatalembert a török—arab kelet népes zsidó gyülekezetei felé irányította. Bizonyára jól tudta, hogy pártfogoltja a híres nyugati egyetemeken megtanulhatná a héber nyelvet, de ez a szombatosság szempontjából nem volt elegendő: „*De mint, hogy sok tudja zsidó nyelvet is / Azért ő igen kevés hasznát veszi / Mert a pogány kovász megrekeszti / Útját a világos értelemnek.*”-írja.³¹ Számára a legfontosabb cél a zsidó vallás tanításainak és gyakorlatának adoptálása volt.

²⁴ TT 1887. 808—810. RMKT XVII. V. 530.

²⁵ Kornis levelét I. Matricula et acta stb. 244—245. PIRNÁT Helikon 388.

²⁶ PIRNÁT: i. m. 388.

²⁷ MTAK Ms. 30. 144—145. — Erdély öröksége II. Bp., 1942. 104. — Borsos Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Kiad. KOCZIÁNY László. Bukarest, 1972. 42.

²⁸ Az Eőssitől hozott iratok másolatait 1600. május 6-án égettették el. ETA I. 30—32. BORSOS: i. m. 449.

²⁹ MAGYARI Károly: Borsos Tamás mint tanú az Eőssi András állítólagos végrendelete tárgyában folyt nyomozásban. Az Alsófehérmegyei Tört. Régészeti és TermTud. Társ. Évk. 1897. 5—6.

³⁰ TT 1889. 809.

³¹ Utazásáról KOHN: i. m. 161. RMKT XVII. V. no. 80. 323—326.

Eőssi halálának dátumát életének más eseményeitől eltérően néhány hétnyi pontossággal meghatározhatjuk. A hagyatéka ügyében folytatott 1606. augusztus 25-i vizsgálat egyik tanúja Koncz Mihály vallomása szerint: „*az szegény Eőssi András halála után formáltak vala egy testamentum levelei az szegény Eőssi uram jószágának állapotjáról, magok fejtől.*” A Haller Gábor nevére kiállított hamis örökösödési okmány célja volt, hogy a Básta környezetében levő főúr átmentse a birtokot Péchi számára „*míg kikelének Erdélyből a németek.*” Az ötlet Borsos Tamástól származott, aki ugyanebben a perben elmondta: „*Az szegény Eőssi uram még életében ada valami leveleket kezemhez. Egyiket az andrásfalvi jószághoz valót, az többi valami consesus vala Zsigmond fejedelemé, kire kéré engemet, hogy senki több nálamnál nálánál ne tudja ember, hanem csak Isten. Mondá, hogy ha meg jó az szegény Simon add meg neki . . .*” Némi huzavona után 1604 legelejtén Haller Gábor bevitte a hamis iratot Bástához érvényesítésre, de akkorra a birtok már Copa kapitányé volt.³²

E tanúvallomásokban is szereplő eredeti és hiteles örökösödési okmányt Eőssi 1598. május 10-én állíttatta ki tanúk jelenlétében. Ezt 1602. május 12-én megerősítette Báthory Zsigmond és Péchi Simon is aláírta mint fejedelmi titkár. Báthory 1602 júliusában történt lemondása után Péchi a fejedelem környezetével együtt hagyta el Erdélyt Csehország irányába.³³ Básta körülbelül ezzel egyidőben vette át a főhatalmat Erdélyben. Eőssi ekkor adta át az említett iratokat Borsosnak — tehát még életben volt. De 1602. augusztus 16-án a Szentkeresztet is kiszálló császári biztosok, akik Básta számára hűségesküt követeltek, már nem találták életben. Mással nem magyarázható, hogy neve hiányzik a szentkeresztiek felsorolásakor. Az ágyhoz kötött beteg ember elmenekülni nem lett volna képes, ellenállni még kevésbé. Fiaitól elvbarátai sem tudtak kibújni e kötelezettség alól. Borsos és az ismert szombatosok Marosvásárhelyen, Koncz Mihály — a hamis végrendelet tanúja — Kissolyomon, tehát mindenki lakóhelyén esküdött fel.³⁴ Ezek szerint az erdélyi szombatoság megalapítója, egyházszervezője és első propagátora 1602 július közepe után de augusztus 16 előtt halt meg.

Érdekes egybeesés, hogy a szombatos irodalom korai rétegeiben található egyetlen temetési ének is 1602-ből maradt ránk. A Mátéfi János énekeskönyvben található felirata szerint: „*Cantio Funebrális in qua canitur, quo ritu, quaque lamentatione viri deo dilecti, sitos lamentauerint, terraeque commiserint mortuos, nuper una cum melodia á viro doctissimo, nobilissimoque genere nato, ac piarum virtutum specimine ornatissimo sacraeque religionis accurate profitentissimo nec non mandatorum tonantis observantissimo in cantionem redacta, ac publicae promulgata.*”³⁵

Vajon nem Eőssi András emlékét őrzik e sorok?

Dán Róbert

Himfy-nyomok a himnusz-költészetben

A fenti cím kissé anakronisztikus, mert természetesen nem a középkori latin himnusz-költészetben vannak Himfy-nyomok, hanem megfordítva: a Himfy-versben fedezhetők fel a himnusz-költészetből való eredet nyomai. Am munkamódszer szempontjából az volt a célra-vezetőbb, ha Kisfaludy Sándor Himfy-szakából indulok ki, s azt analizálva haladok az időben visszafelé, nem pedig szintetikus módszerrel ab ovo építem fel a Himfy-verset. Eppen ezért terminológiám is jórészt a Himfy-szakhoz kapcsolódik, s ezt az alábbi minta-példán szemléltetem, feltüntetve egyúttal a vers metrikai szerkezetét is.

Nagy Himfy	{	{	Kis Himfy	{	Vég-Himfy	<i>Mint a szarvas, / kit megére</i>	8 a
						<i>A vadász mord / fegyvere,</i>	7 b
						<i>Fut, de későn, / foly már vére,</i>	8 a
						<i>Vérzik tőle / a csere:</i>	7 b
						<i>Úgy futok én / a pár szemtől,</i>	8 c
						<i>A seb mellyem / baljában;</i>	7 d
						<i>Ázik a föld / keseremtől</i>	8 c
						<i>Lábam minden / nyomában.</i>	7 d
						<i>De, hajh! mennél / tovább érek,</i>	8 e
						<i>Annál jobban / gyúl a méreg,</i>	8 e
<i>S beljebb rögzik / szívembe:</i>	7 f						
<i>Futok, hajh! de / vesztembe.</i>	7 f						

³² MAGYARI: i. m. 6–10. Később valóban Halleré lett a birtok és csak Bocskai fejedelemsége idején kapta vissza Péchi. I. KOHN: i. m. 165.

³³ ETA I. 211–212. Bethlen Farkas: Historia de rebus Transylvanicis. IV. 165.

³⁴ A névsorokat I. Székely Oklevéltár V. Kolozsvár, 1896. 282., 316–317 stb. Haller 1603 febr. 7-én esküdött fel. uo. 280.

³⁵ RMKT XVII. V. no. 86.